

Tanzimattan Cumhuriyete Osmanlı Modernleşme Sürecinde Kur'an ve Tefsir Çalışmaları (Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2012)

İsmail Çalışkan

Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Tefsir Anabilimdalı Öğretim Üyesi
icaliskan25@gmail.com

Kur'an ve Tefsir Akademisi'nin beşinci toplantısı, "Tanzimattan Cumhuriyete Osmanlı Modernleşme Sürecinde Kur'an ve Tefsir Çalışmaları" başlığı altında İlim Yayma Vakfı genel merkezi çatısı altında İstanbul'da (4-8 Temmuz 2012) gerçekleştirildi. Elli civarında öğretim elemanının katıldığı, bir konferans ve yirmi bir bildirin sunulduğu ilmi toplantı beş gün ve on oturumda tamamlandı. Toplantı Çarşamba günü sabah Kur'an tilavetiyle başladı, konuşmalarla devam etti. Koordinatör ve toplantı yürütücüsü Bilal Gökçir, şimdiye kadar yapılan toplantıların muhasebesini yaptı ve sonraki beş yılın planını anlattı. Buna göre ihtisas çalışmaları, öğrencilere açılma, etkinliği uluslararası platformlara taşıma gibi hedefler ilk sırada yer alıyor. Örneğin 4-8 Kasım 2012'de Amman'da ilk dönem Mushafı üzerine ilmi bir toplantı gerçekleştirilecek. Protokol konuşmalarında İYV Başkanı Yücel Çelikbilek, İstanbul müftü yardımcısı Ömer Kardeş, Marmara Ü. İlahiyat F. dekanı Ali Köse, Sakarya Ü. İlahiyat F. dekanı H. Mehmet Günay, Bozok Ü. İlahiyat F. dekanı Ahmet Bedir, İst. Fatih Ü. İslami İlimler F. dekanı A. Turan Aslan ve İYC Genel Başkanı Lütfü Tütün vardı.

Akademi 2010-2011 çalışmalarında Osmanlı dönemi tefsir faaliyetlerini ele almıştı. Bu yıl o serinin son halkası olup Tanzimat ile Cumhuriyet arasındaki dönemle sınırlanmıştı. Tanzimatla başlayan modernleşme süreci, siyasi, fikri, sosyal karmaşanın hakim olduğu, çöküntü ve buhranların yaşandığı, sadece Osmanlı devletinin değil, bütün İslam coğrafyasının hala uğraştığı gailelerin içine düştüğü bir zaman dilimidir. Dolayısıyla fikren ve siyaseten de bölünme hızlı olmuştur. Gerek "Modernleşme-Din İlişkileri" adlı konferansıyla Mustafa Kara ve gerekse sonraki konuşmacılar sık sık bu noktalara değindiler. Kara, kendine mahsus değerlendirmeleri ile beş gün boyunca zaman zaman atıflar yapılacak güzel bir sunum yaptı. Dönemin yazar, alim şahsiyetlerinin fikirleri ile zenginleştirdiği konuşması zevkle izlendi. "Tanzimat ya da islahat hareketlerinin neden doğdu?" Bu sorunun cevabı

oldukça zor ve değişken olsa da temelde, dışarıdan gelen etkilerle veya kendi iç dinamikleri ile olduğu yönünde iki yaklaşım vardır. Kara'ya göre, dış kaynak ilk sırada yer alır. Modernleşme döneminde alim ve mütefekkirler yetersizlik ve kendinden şüphe duymuş, bu arada birçok kimse dinin de yetersizliği fikrine sahip olup “coşkun bir sel (seyl-i huruşân)” karşısında ne yapılabileceğinin peşine düşmüştür. Sünni ulema dinin bekası ile devletin bekasını bir görmüştür, Tanzimat'tan sonra ise alimler din-devlet ayrımı yapmaya başlamıştır. Açılış oturumunda Celal Kırca'nın tebliği (“Osmanlı Modernleşmesinde Batı Düşüncesinin Kur'an Yorumuna Etkisi Sorunu”), Kara'nın anlattıklarının Kur'an anlayışına ve tefsirine yansıyan yönünü ele almıştı. Onun tezine göre, Batı'dan gelen fikirler Kur'an yorumunda üç farklı şekilde görülmektedir. İlk olarak ayetleri bilimsel verilerle ilişkilendirme, ikincisi mucizeleri yorumlama ve üçüncüsü Batı değerlerinin Kur'an yorumuna yansıtılması. Şahıslar ve yorum örnekleriyle desteklenen açıklamalarda Mısır ve Hindistan ön plana çıktı. Müzakere yapan Mehmet Paçacı da Hindistan bölgesinde son iki yüzyılda tefsir alanındaki gelişmelere dikkat çekti ve bazı şeyleri keşifçi (Kur'an'da bulma) yaklaşımının modern Protestan bir anlayış olduğunu söyledi. Yeri gelmişken belirtelim ki, sunulan tebliğler vesilesi zaman zaman tartışmaya açılan konulardan birisi, tefsirin ne olduğu ve mahiyeti idi. Tefsirin tanımı, Paçacı'ya göre, ısrarla Rasulullah'a indirilen ayetlerin kastettiği şeyi ortaya çıkarma, kaynağı da Peygamber ve sahabe rivayetleridir. Özde doğru bir olmakla birlikte, unutmamak gerekir ki tefsirin bu tanımı, İslam kültür ve ilim tarihi boyunca içerik olarak genişlemiş, bu nedenle Maturidi gibi alimler onu yeniden tanımlama yoluna gitmişlerdir. Suat Mertoğlu ise konusunu, “Kur'an'ın Güncel Olaylarla İlişkilendirilmesi Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad Mecmuası Çerçevesinde Osmanlı Son Döneminde Sosyo-Politik Tefsir Yaklaşımı” şeklinde belirlemişti. Onun anlatımına göre, Kur'an'ın sosyal hadiselerle irtibatlandırılması, yani ayetlerin bazı şahıs ve olaylar üzerine tatbik edilmesi, ilk dönemlerden beri karşılaşılan bir teşebbüs olup, özellikle siyasî-itikadî fırka mücadelelerinde zirveye çıkmıştır. Kur'an'ın sosyopolitik okunmasının yeni olmadığını müzakereci Bedri Gencer de onayladı, Tanzimat dönemindeki okumanın farklılaştığı yönlerine işaret etti.

İkinci günün ilk oturumu, Ali Benli'nin takdim ettiği, “Çankırılı Sadreddin Efendi'nin *Mefâtihu Künûzi's-Sunne* Adlı Fehrese Türü Eseri ve Tefsir Literatürüne Katkısı” isimli tebliği ile başladı. Sadreddin Efendi (ö. 1931), eserinin bir bölümünde İbn Abbas'tan Sıddık Hasan Han (ö. 1305/1889)'a kadarki müfessirler ve eserlerini kısaca tanıtmaktadır. Mahmut Ay da araştırmasını çağdaş bir müellife ayırmıştı: “Musa Carullah Bigiyef'in Kur'an ve Tefsir Anlayışı”. Carullah (ö. 1949), hayatı, fikriyatı ve ortaya koyduğu eserleri ile yaşadığı dönemin bütün karakteristiklerini temsil eden güçlü bir ıslahatçı, alim ve aksiyon adamıdır. Hayatı sürgünlerle geçmiş, ilmi faaliyetleri İslam coğrafyasının çeşitli bölgelerinde sürdürmüş, dönemin dini ve fikri sorunlarına yönelik sert bir üslupla görüşler serdetmiş ve hatta içtihatlar yapmış, eserleri ile büyük bir miras bırakmış özgün bir şahsiyettir. O, modernleşme döneminde ilim ve fikir adamlarının başlattığı 'Kur'an'a dönüş' hareketinin güçlü bir temsilcisi olarak, tefsir sahasında pek çok eser kaleme almıştır.

Beş temel hareket noktası şöyledir: Kur'an'ı merkeze almak; akılcılık; içtihat; teysir/kolaylaştırma prensibi ve Allah'ın rahmet ve vüs'atına vurgu.

Bu toplantının tebliğleri büyük oranda şahıslara odaklanmıştı. Üçüncü oturumun şahıs merkezli ilk tebliğinde Zafer Koç, Şeyhulislam Musa Kazım Efendi ve *Safvetu'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an* adlı eserini özgün yanlarıyla tanıtırken Eyüp Yaka, Muhammed b. Alim el-Aydını el-Güzelhisari'nin *Dua Ayetleri Tefsirini* ele aldı. Dördüncü oturumda ise Ramazan Şahan, Türkiye okurunun çok yakından ve farklı özellikleri ile tanıdığı Mehmet Akif Ersoy'un şiirinde Kur'an referanslarına eğilmişti: "İlhamını Kur'an-ı Kerim'den Alan Şair Mehmed Akif". Harun Ögmüş'ün de yine bir şair ve şiirinde Kur'an etkisini ele aldığı tebliğinin başlığı şöyleydi: "Terkib-i Bend Geleneğine Yansıyan Kur'ânî Unsurlar -Ziya Paşa ve Muallim Naci'nin Eserleri Çerçevesinde Bir Tahlil-". Her iki tebliğ şunu ortaya koydu: Müslüman şairler, ait oldukları kültürün kaynaklarından vareste kalmamışlar, şiirlerinde ciddi olarak Kur'an'dan etkilenmişler, mısralarında ya doğrudan ayet parçalarını alıntılamış, ya da mefhumu yansıtmışlardır.

Sonraki üç oturum Türkiye'de son yüzyılda hayatı, fikirleri ve eserleri ile en çok konuşulan iki müellife ayrılmıştı. İlk olarak Veysel Güllüce ("Bir Müfessir Olarak Bediuzzaman Said Nursi") ve Yunus Emre Gördük ("Tefsir Usulü Açısından Bediuzzaman'ın *Muhakemat'ı*") farklı açılardan Said Nursi'nin tefsirci yönünü tanıttığı bir şekilde ele aldılar. Onun bir tefsir yazamadığı, ama bazı eserlerinin doğrudan tefsirle alakalı olduğu, buna ilaveten eserlerinin tamamında özellikle manevi tefsir yaptığı, kendine göre bir usul belirlediği, kimi akım ve ekolleri eleştirdiği ve nihayet ideal tefsirin bir heyet tarafından yapılmasını savunduğu vurgulandı. Yapılan müzakerelerde Said Nursi gibi büyük bir düşünce ve ilim adamının farklı platformlarda objektif ve tenkitçi yaklaşımla değerlendirilmesinin son derece faydalı olacağı, onun hakkında bu tür yaklaşımın pek görülmediği, halbuki her büyük alim ve müellifin fikirlerinin tenkit ile daha faydalı hale geleceği, dolayısıyla bu toplantının onu gündeme almasının bu bakımdan çok yerinde bir karar olduğu belirtildi ve bunun farklı ortamlara da taşınması tavsiye edildi. Bu bağlamda gerek tebliğ sahipleri gerekse Said Nursi, bilgi alma kaynağı olarak vehbi ilim ve rüya gibi bazı hususlarda eleştirildi.

Elmalılı Hamdi Yazır hakkında ise şu üç tebliğ vardı: Mustafa Güven, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışındaki Modernlik Unsurları ve Bu Bağlamda Muhammed Abduh'a Yöneltilmiş Eleştiriler -Fil Suresi Örneği-"; Orhan Özel, "Hak Dini Kur'an Dilinde Bilimsel Tefsir Anlayışı"; İsmail Taş, "Hak Dini Kur'an Dili Eserinde Kur'an'ın Türkçeye Tercümesi Görüşününün 14-15. Yüzyıllarında Türkçe Kur'an Tercümelerindeki Görüşlerle Karşılaştırılması". Elmalılı, iyi yetişmiş bir alimdir, ancak yaşadığı dönemin şartlarından da etkilenmiş bir şahsiyettir. Tefsirinde Abduh'a yönelttiği eleştirilerde olduğu gibi zamanın psikolojik ortamının tesiriyle bazen duygusal davranmıştır. Fakat yazdığı eser, hem onun ilmi dirayetinin hem de dili kullanmadaki maharetinin bir belgesi olmuştur.

Modernleşme dönemini, ironik bir tarzda, renkli bir dönem olarak tanımlamak mümkündür. Muhafazakârlarıyla, yenilikçi ve muhafazakârlarıyla dönemin ilim ve fikir ehli, Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte yeni bir ifade ve çalış-

ma imkanına kavuşmuştur. Besim Atalay (ö. 1965) da Osmanlı'nın son döneminde yetişmiş Cumhuriyet döneminde parlamenter, TDK başkanı ve yazar olarak kendini ilim ve siyaset alanında açık bir şekilde ifade etmiş, eserleri ile eskinin muhalifi yeninin müttefiki bir kişidir. Bir dilci ve Türkolog olarak *Tanrı Kitabı Kur'an* adıyla telif etmiş olduğu Kur'an meali, öz Türkçesi, Kur'an'ın nazım ve tertip yapısı ile uyumlu hale getirilme gayreti açısından ilginç bir yer işgal eder. Dil ve muhteva açısından oldukça eleştiriye açık olan bu eser, Ahmet Öz'ün tanıtımıyla ilim aleminin gündemine gelmiş oldu.

Tanzimat döneminin önde gelen iki siması dördüncü günkü oturumlarda tartışıldı. Ali Öztürk, "Muallim Nâcî'nin *Hülâsâtü'l-İhlas* isimli İhlas Sûresi Tefsiri" adlı tebliğinde bir edebiyatçı ve dil üstadı olan müellifin ama ayetleri, hadisleri ve dini terminolojiyi Türkçe'ye aktarması bakımından değerli olan eserini tanıttı. Yine aynı dönemin meşhur siyaset ve ilim adamı Ahmet Cevdet Paşa'nın eserlerinde Kur'an ve tefsire dair veriler üzerine bir değerlendirmeyi ("Osmanlı Siyaset ve İlim Adamı Ahmed Cevdet Paşa'nın Kur'an ve Tefsir Anlayışı"), Kerim Özmen'den dinledik.

Mustafa Tekin, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kur'an Algısındaki Kırılma - Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Bir Okuma" adlı tebliğinde sosyolojik bir vaka olarak dönemin Kur'an algısının genel bir tablosunu sundu, dışarıdan etkiler ile içerdeki düzenlemelerin söz konusu değişimde ilk faktörler olduğuna dikkat çekti ve örneklerle tezini desteklemeye çalıştı. Hakan Uğur da, "Osmanlı'nın Son Döneminde Oryantalistlerin Kur'an Hakkındaki İddialarına Karşı Osmanlı Ulemasının Yaptığı Çalışmalar -İsmail Fenni Ertuğrul Örneği-" başlıklı araştırmasında Oryantalizmin başlangıcından beri ortaya attığı meşhur ve malul iddiaların reddi ve cevaplanması konusunu ele almıştı. Bugün dahi ilim aleminin ve kamuoyunun gündemini meşgul eden söz konusu iddialar, Osmanlı uleması ve entelektüellerince ciddiye alınmış, ilim bakımından değerli bulunmasa da kayıtsız kalınmamıştır. İ. Fenni Ertuğrul (ö. 1946) da *İzâle-i Şukûk* adlı eserinde R. Dozy (ö. 1883)'nin Kur'an'ın kaynağı, muhtevası ve sonraki nesillere intikali konularında ileri sürdüğü yanlış ve yanlış fikirleri çürütmeye çalışmıştır.

Recep Arpa sempozyum konusu olan döneme farklı bir pencereden bakmıştı: "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Dergi ve Gazetelerinde Tefsir İlanları". Mustafa Şentürk ise, "Modern Dönemde Kur'an'ın Türkçeye Çevrilmesi Macerası: Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercümesi" isimli çalışmasında, 1926 yılında yayınlanan ancak gerek mütercimi, gerek dili ve gerekse yayın amacı ile çok tartışmalı bir meal olan *Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercümesi* adlı eseri gündemine almıştı. Gerek tebliğde ve gerekse müzakerelerde Türkçe Kur'an tercümelerinin nereden nereye geldiği, meallerin hangi saiklerle yapıldığı tartışıldı. Ancak genel kanı, meallerin ortaya çıkış ve gelişim seyrinde dış gelişmelerden etkilenme olsa da iç bünyedeki uzun sürecin geldiği nokta olduğu yönündeydi. Toplantının Türkiye dışından tek yabancı konuğu Ziyad Alrawashdeh, Faslı alim Ebu Ali Abdulvehhab Lûğaş Tatvânî'yi tanıttı: "et-Tatvânî'nin *Nusretü'l-İslam min İhraci Makamati'd-din mine'l-Kur'an* Adlı Tefsirinde Politik Metot". Tatvânî, çöküş döneminde sıkı bir Osmanlı taraftarı ve müdafii olup bunu tefsirine de çok açık bir şekilde yansıtmıştır.

Mevlüt Güngör'ün başkanlığında yapılan değerlendirme oturumunda Abdulhamit Birişik, Ahmet Bedir ve Bedri Gencer söz aldılar. Güngör, Kur'an'ın anlaşılma işinin biraz abartıldığı halbuki yaşanmasının daha önemli olduğunu, İslami ilimler arasında fazla ayırım yapılması gerektiğini, tefsir tanımının ilk dönemle sınırlandırılmasının doğru olmadığını ve çalışmalarda eleştiriye kesinlikle yer verilmesinin önemini; Birişik, tefsire yansıyan dış etkiyi Protestanlık'la başlatmak gerektiğini, son iki yüzyıllık çalışmaların Oryantalizme cevap niteliğinde olduğunu, modernleşme döneminin şartları ve ürünleri ile tam olarak ortaya konulmadığını; Gencer, tebliğlerin özetlerinde iyi bir yöntem uygulanmadığını, modern dönem ile 'modern tefsir'i birbirinden ayırma mecburiyetini, modern dönem Kur'an algısında iki arızanın (Kur'an'ı incelemede epistemolojik çalışmaya saplanma ve deistik Kur'an algısı) varlığını; Bedir ise, son dönem Türk aydınının Kur'an'a bakışındaki temel hareket noktalarını, hiçbir Türk aydınının Kur'an mealine karşı çıkmadığını ama muhtevasını bilmedikleri için onu nasıl değerlendireceklerini bilmediklerini söyledi. Konuşmaların ardından gelecek yıllarda yapılacak çalışmalar hakkında katılımcılardan teklifler alındı. Bilal Gökçür'ün açıklama ve değerlendirmesi ile toplantı kapatıldı.

Sempozyumun genel bir değerlendirmesi babında belirtmek istediğim husus şudur: Öyle anlaşılıyor ki, tefsir, müfessirin Kur'an ile kendi yaşadığı çağ arasında irtibat kurmasının önemli bir aracı olmuştur. Yine, çağdaş olgular göz önüne alındığında, meal ve tefsirin bir ilmi faaliyet olmanın ötesinde kamuoyu yaratma araçlarından birisi haline geldiği de söylenebilir. Bu toplantıda sunulan tebliğler ve yapılan müzakereler, bu durumu bir kez daha ortaya koymuş oldu. Bu bağlamda dönemin Kur'an ve tefsir çalışmaları vesilesiyle dikkat çekici hususlardan birisi, *Kıyas-ı Enbiya* müellifi A. Cevdet Paşa (ö. 1895), Muhammed Abduh (ö. 1905), Musa Carullah (ö. 1949) gibi bazı ilim ve fikir adamlarının Kur'an merkezli bir düşünce geliştirmeye çalışmalarıdır. Kur'an'a dönüş hareketinin günümüz için anlamı, ilim ve fikir erbabı için malumdur. Bir diğer mesele, ele alınan dönemde yetişen ulema ve müelliflerin dikkat çeken özelliklerinden birisi olarak, fikri ve siyasi yaşamlarında gelgitlerin, çelişkilerin gözlenmesiydi. Bunu kişilerin kendi iç tutarsızlıklarından ziyade dönemin çok hızlı ve keskin değişimlerine bağlamanın daha makul olacağı sonucu ortaya çıktı. Toplantıya konu olmaları sebebiyle M. Akif Ersoy ve E. Hamdi Yazır, müzakerelerde ismi en fazla telaffuz edilenlerden ikisiydi. Bahse konu gelişmelerin 19-20. yüzyıl İslam dünyasında ve özellikle Osmanlı'daki değişim, gelişme ve modernleşmenin hangi dahili ve harici sebeplerle vuku bulduğunun ve bunların Kur'an yorumuna yansımalarının karara bağlanması ise pek mümkün gözükmemekte, şahsi gözlem ve yargılarla sınırlı kalmaktadır. Tarihi ve sosyal hadiseler, meydana geldiği zamandan uzaklaşıldıkça daha makul ve serin kanlı değerlendirilebiliyor. Dolayısıyla bu sempozyumun konusu, burada konuşulanlarla sınırlı kalmayacak, belki bu vesile ile yeni tartışma ve araştırmalara kapı aralanacaktır.

Son olarak bu güzel tertip ve teşkilatın devamını diler, bunun devamını sağlamak için bütün gayretlerini sergileyen ilim hizmetkarlarına şükranlarımızı sunarız.